

Ігор Кондратьєв

БОЯРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ОСТЕРЩИНІ ЗА УНІВЕРСАЛАМИ ІВАНА МАЗЕПИ

Універсали гетьмана Івана Мазепи містять згадки про давні володіння служебної шляхти, у тому числі дрібноземельного остерського боярства.

Ключові слова: гетьманські універсали, І. Мазепа, служебна шляхта, боярство, Остерське староство, земельні пожалування, землеволодіння.

Проблема реконструкції дрібношляхетського землеволодіння є однією із цікавих сторінок вітчизняної історії, адже генезу шляхетської верстви неможливо простежити без вивчення процесу формування земельних маєтностей, організації службового землеволодіння та пов'язаних з нею господарських і правових взаємин. У литовсько-польську добу саме шляхетські маєтності відігравали вирішальну роль у освоєнні та заселенні території [1, с. V].

Остерський замок, разом із Любецьким та Овруцьким, був одним із центрів скупчення так званої «служебної» шляхти [2, с. 99–100] – дрібношляхетської верстви, зобов'язаної певним комплексом обов'язків перед замковою адміністрацією. На думку дослідника аграрної історії України І. Бойка, «служба» – це складна господарська та суспільна одиниця [3, с. 265]. Але дослідник наголошував передусім на економічній складовій цього явища, вважаючи служебну шляхту дуже близькою до селянського стану, помилково розуміючи її як своєрідну «селянську верхівку» [3, с. 268–269, 271].

Специфічною рисою цього дрібношляхетського землеволодіння була його умовність, яка допускала переміщення земельної одиниці в колі родичів, що володіли землею на співвласницьких засадах, або ж і повне відчуження майна у разі припинення несення військової служби. Для дрібних маєтностей було характерне тісне переплетіння дідичного, заставного та опікунського землеволодіння [4, с. 81], постійний процес подрібнення маєтностей, що призводило до зміни соціального статусу володільців – коли дрібна боярська та зем'янська верстви переходили до селянського, міщанського, повноправного шляхетського, а з середини XVII ст. й козацького стану.

У середині XVII ст., під час Української національної революції, відбулися кардинальні зміни у структурі землеволодіння регіону. Найбільш бурхливо ці процеси проходили у середовищі великої та середньої шляхти – зникають магнатські латифундії, натомість, поступово формуються маєтки козацької старшини. Чимало дрібних власників зберегли й навіть примножили маєтності; чимало тих, що не змогли пристосуватись до нових політичних обставин, втратили свої землі.

У середині XVII ст. так звана служебна шляхта у більшості своїй покозачилася. Бурхливо проходив цей процес у середовищі шляхти Любецького староства Київського воеводства [5, с. 224–225], не оминула «козацького хлібу» і остерська шляхта [6;7]. Причому зародження нового «старшинського» землеволодіння тут слід віднести до 1650 р. [8, с. 52].

Чимало представників остерського боярства покозачилися у середині XVII ст. Наприклад, остерський сотник Степан Лапа (1655, 1658 та 1661 рр. [7, с. 150]) походив з роду остерських бояр Лап. У матеріалах королівської люстрації 1636 р. згадані Гришко, Ждан, Семен та Сачко Лапи [9, с. 212].

Наказний остерський полковник Богдан Смолович (Смолович-Білик) (1662.01. [7, с. 150]), походив від боярських родів Біликів та Смоловичів. Рід Біликів (Біликовичів, Біловичів) володів на Остерщині селом Білики. Одним із перших представників роду був остерський боярин Білик (1552 р.). Ярема Білик згаданий у королівському декреті 1597 р. Разом із сином Іваном за «бунт» у 1604 р. був переведений під старостинську владу. Того ж таки року позивався проти старости за захоплення маєтностей [10, с. 23, 25, 26]. Під час проведення люстрації 1616 р. остерські бояри Біликови володіли островом і бором Лукаревським [9, с. 100]. Під час проведення ревізії 1636 р. боярську службу несли Іван, Мишко та Стефан Білики [9, с. 212]. Рід Смоловичів володів землями у Семиполках і також дав Остерщині чимало представників козацької старшини, зокрема, сотенного отамана Петра Смоловича (1781–1783, у 1758–1764 – сотенний канцелярист, 1764–1769 – писар комісарського правління, 1769–1770 – повітовий писар, 1771–1781 – писар магістрату, 1782–1783 – ратман магістрату) [10, с. 36].

Остерський сотник Максим Степанович Жученко (1669 р.) походив з роду бояр Жукинських (Жуків) [7, с. 150]. Його батько значковий товариш Степан Андрійович у 1666 р. володів млином в Острі на Великій греблі на два колеса жорнові, одне ступне з чотирма ступами просяними та двома суконними [10, с. 38]. Кирило та Федір Жукинські були «людьми служебного стану шляхетського Остерського староства» (1636 р.), серед інших тринадцяти бояр володіли Бобровицею та Завожичами [9, с. 213].

Рід остерського сотника Василя Бобруйка (?–1693.07.–1696.04.–?) [7, с. 151], ймовірно, походив з-під дрібнобоярської Бобровиці [9, с. 213]. Остерський писар Петро Карпович (1745–1746–?) [7, с. 151] належав до дрібнобоярського роду Карповичів. Остерський осавул Петро Міщенко (1768 – 1779 – ?) [7, с. 151] був представником роду Міщенків, відомого за королівською ревізією 1636 р. [9, с. 212].

Отже, багатьом родам остерського боярства вдалося пережити буремні події середини XVII ст. вже у новому соціальному статусі козацької старшини. Однак, починаючи з другої половини XVII ст., дрібна шляхта зазнає утисків уже не від магнатів чи польської шляхти, а від нової козацької старшини чи церкви, чії земельні апетити значно зросли наприкінці XVII – у XVIII ст. Це можна простежити на прикладі універсалів гетьмана І. Мазепи на земельні володіння в межах Остерщини. Чимало маєтностей, що фігурують у гетьманських універсалах, мають давню «шляхетну» історію і у XV – першій половині XVII ст. належали дрібному остерському боярству.

Основним земельним власником колишніх володінь остерського боярства за часів гетьманування І. Мазепи стала церква, передусім – Київський Братський монастир.

4 серпня 1691 р. Київський Братський монастир отримав гетьманський універсал на с. Виповзів та с. Карпилівка з двома хуторами («з селами двома») Косачівка та Лутава «зо всіма до них належними ґрунтами, то єсть полями, сеножатами, лесами, бортами, озерами и всякими угодіями». Окремо затверджувалося право монастиря на «греблю целую зо всіма на ней стоячими млинами» на річці Остер під самим Остром [11, с. 41–42; 12, с. 142–143]. Село Лутава належало серед інших й остерським боярам Копотям (Коптевичам) [10, с. 22]. Васко Копець (Копоть) з Остра був занесений до реєстру низових (запорозьких) козаків, що брали участь у поході на Москву в 1581 р. [13, с. 159]. Між іншим, Васку Копотю не вдалося утримати свою маєтність, що, можливо, і привело його до козацьких лав. 3 березня 1578 р. шляхетні Тиши-Биковські одержали право на Лутаву [14, с. 321]. Близько 1578 р. частиною Лутави заволоділи Клопоцькі. Судова тяганина між Тишами-Биковськими та Клопоцькими за Лутаву тривала до 1581 р., коли першим вдалося виграти справу і отримати королівський привілей, затверджений згодом на сеймі у 1582 р. [14, с. 339, 349, 351, 359].

У середині XVII ст. Косачівка та Лутава перейшли до Солонин. 1 жовтня 1687 р. київський полковник Костянтин Солонина передав Братському монастирю обидва села [11, с. 283].

Не менш цікавою була і доля Виповзова, де Копті (Копоті) також володіли маєтностями. 12 грудня 1585 р. Лаврін Пісочинський (брацлавський підкоморій у 1583–1606 рр. [15, с. 211]) отримав Виповзівські ґрунти, відібрані у остерського священника. 21 травня 1593 р. Л. Пісочинський з дружиною отримав Виповзів у «доживотье», а 15 червня 1598 р. подарував цю маєтність своєму синові Олександрові [14, с. 414, 446, 491]. Від О. Пісочинського маєток перейшов до шляхтичів Олешків. У 1617 р. Флоріан Олешко був згаданий як власник Виповзіва, а наступного року він уступив маєток частинами шляхтичам Кимартові та Підгасцькому [16, арк. 2–3 зв., 15 зв. – 16]. Цікаво, що коли київський полковник Костянтин Солонина передавав у 1687 р. Братському монастирю Лутаву та Косачівку, то Виповзів він залишив за Остром – «зоставив к месту» [11, с. 283].

Очевидно, того ж таки 1687 р. гетьман Іван Самойлович (1672–1690 рр.) відібрав у Братського монастиря Моровськ та надав навзаєм інші маєтності: «маєтност давню шляхетскую Проскурнинскую, названую Карпиловну с приселками Лутавою, Виповзовим и Косачовкою». Скориставшись арештом гетьмана у 1687 р., тодішній остерський сотник Трохим Підтереба відібрав Виповзів у Остерського магістрату та привласнив його. Однак, на нього подала скаргу братія Братського монастиря та повернула собі маєтність [11, с. 413]. 5 січня 1689 р. Виповзів був вилучений з володінь Київського Братського монастиря та повернутий Остру [12, с. 90].

Цікаво, що монастир і надалі продовжував клопотатися про цю маєтність. У 1691 р. за універсалом І. Мазепи Виповзів знову відійшов до Братського монастиря: «Да в том же Острицком уезде внов надам селце, называемое Виповзов, зо всеми до него здавна належными к ґрунтами, полями, сеножатами, лесами и озерами, для вспрятя недостатков того Братского монастыря киевского, позволяючи з него всякие пожитки привладщати и звычайную повинност от тяглих людей мети» [11, с. 41–42; 12, с. 142–143].

15 червня 1693 р. Братський монастир отримав ще один універсал гетьмана на захист монастирської пущі від «околичных жителів», що «пустошат ліси» біля сіл Карпілівка, Косачівка та Виповзів [11, с. 49].

Остерське міщанство намаглося відстояти свої права. У 1698 р. І. Мазепа надав універсал на угіддя жителям Козельця та Остра: «Их яко за прошлых антецессоров наших бывших гетманов козелчане и остряне з муровчанами, церковищанами коло Десны реки сіножатеи и полев, от давных літ собі к городам и селам своим прислушаючым, спокойне заживали». Зазначалося що право остерських міщан давнє – «подлуг давнего обічаю» [11, с. 56]. Але 10 лютого 1704 р. універсал гетьмана вдруге заборонив остерським міщанам спустошувати Карпіловську пущу біля сіл Карпілівка, Косачівка та Виповзів, як приналежну Київському Братському монастирю [11, с. 94; 12, с. 325–326].

Ще одним джерелом монастирського прибутку у цей час ставало млинарство. Чимало млинів, право на володіння якими було затверджено гетьманськими універсалами І. Мазепи, знаходилися на колишніх шляхетських землях.

29 вересня 1687 р. гетьман І. Мазепа надав універсал Києво-Печерській лаврі на остерські маєтності, у тому числі і млин на річці Остер в Козельці «на греблі міскої стоячей, Охремов Котляров прозиваемий» [11, с. 18; 12, с. 68]. Між іншим, містечко Козелець у матеріалах люстрації Остерського староства 1636 р. було назване новозаснованою слобідкою [9, с. 209], наданою, вочевидь, на уряд остерського старости Стефана Аксака. Заснування слободи дозволяло власникові не сплачувати податки протягом 30 років, саме тому цей тип осадництва був чи не основним [17, с. 336].

14 січня (за іншими даними – 17 січня [12, с. 68]) 1688 р. гетьман І. Мазепа надав Київському Свято-Михайлівському монастирю млин на р. Остер на греблі Слободській Дворецького та Войничовського «о чотирех колах мучних» [11, с. 19; 12, с. 68]. 22 червня 1690 р. Київська митрополія також отримала універсал Мазепи на греблю з млинами на річці Остер [11, с. 31–32]. 13 вересня 1701 р. І. Мазепа надав підтверджувальний універсал козелецькому протопопу Петру Федоровичу та козелецькому «жителю» та товаришу Київського полку Йосипу Миткевичу на частину прибутку з млина на Козелецькій греблі [11, с. 80].

Таким чином, універсали гетьмана І. Мазепи є цінним джерелом не лише з історії останньої третини XVII – початку XVIII ст., а й більш ранніх періодів – у тому числі й литовсько-польської доби. Як бачимо, дрібне остерське боярство у більшості своїй втратило свої землі ще до середини XVII ст., коли їхні маєтки були відібрані польськими урядниками. Частина боярства, що покозачилася, зберегла старі та набула нові маєтності. Значна частина колишніх боярських «служб» увійшла до складу монастирських маєтностей, насамперед Київського Братського монастиря.

1. *Грушевський М.С.* Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. / Післямова, примітки та покажчики М. Крикуна. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 626 с.
2. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т. V. 1998. 704 с.
3. *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Відп. ред. К.І. Стецюк. Львів, Вид-во АН УРСР, 1963. 327 с.
4. *Яковенко Н.М.* Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. Київ: Наукова думка, 1990. С. 79–99.
5. *Кондратьєв І.В.* Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.
6. *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.
7. *Кривошея В.В., Іржицький В.Ю.* Українська козацька старшина Київського полку // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Вип.20. Київ: ВІР УАН, 2009. С. 143–155.
8. *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. К.: Наукова думка, 1990. С. 52–65.
9. *Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // Źródła Dziejowe. T. 5. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A.Jablonowski. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. S. 1–226.*
10. *Пенський А.Г., Лавренчук П.Я.* Остер – європейське місто / Ред. кол.: В.М. Бойко (гол. ред.) [та ін.]. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. 88 с.
11. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1142 с.*
12. *Універсали Івана Мазепи. Ч. II. Матеріали до українського дипломатарію. Серія I. Київ; Львів: НШТ, 2006. 799 с.*
13. *Jablonowski A.* Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. T. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. T. XX. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. 289 s. + 185 s. + XXXI s.
14. *Руська (Волинська) метрика: Регестри документів коронної кацелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – Київ: «Державний комітет архівів», 2002. 984 с.*
15. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Вид. друге, перегл. і випр. Київ: Критика, 2008. 472 с.
16. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві, КМФ. 36, Оп.1, Спр.209, Волинська метрика. Книга РМ 23 (1616–1626), 474 арк.*
17. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ: Темпора, 2006. 496 с.

Kondratiev I. Boyar land tenure in Ostyer region in Ivan Mazepa's descreees

The descreees («universals») of Hetman Ivan Mazepa contain references to the ancient holdings of the service elite, including the small-land Boyars of Ostyer region.

Keywords: Hetman's universals, I.Mazepa, the boyarship, Ostyer eldership, land grants, land tenure.

Надійшло до редакції: 09.05. 2021 р.

УДК 94:332.1(477.51)«175»(093.2)

Віктор Кондрашов

**ГОСПОДАРСЬКЕ СТАНОВИЩЕ БОРЗЕНСЬКОГО ПОВІТУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.
ЗА ТВОРОМ ОПАНАСА ШАФОНСЬКОГО**

У статті розглянуто господарське становище Борзенського повіту в другій половині XVIII ст. за твором О.Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» (1786 р.). Висвітлено адміністративний устрій та соціальну структуру повіту, основні заняття місцевого населення – землеробство, тваринництво, ремесла і промисли, зокрема, гуральництво і млинарство, торгівлю.

Ключові слова: О.Ф. Шафонський, Чернігівське намісництво, Борзенський повіт, сільське господарство, ремесло, торгівля.

У другій половині XVIII ст. відбулися докорінні зміни у соціально-економічному та політичному житті Лівобережної України. Указом Катерини II від 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано гетьманство, а управління краєм перейшло до Другої Малоросійської колегії на чолі з її президентом, генерал-губернатором Лівобережної України П. Рум'янцевим. У 1781 р. замість полково-сотенного адміністративного устрою Гетьманщини запроваджувався поділ на намісництва – Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське, які, у свою чергу, склалися з повітів.

Після створення нових намісництв розпочалася робота по складанню їх описів, до якої був залучений Опанас Филимонович Шафонський (1740–1811). Підготовлене ним у 1786 р. «Черниговского наместничества топографическое описание» є важливим джерелом з історії, географії, соціально-економічного розвитку регіону.

У науковій літературі знайшов належне висвітлення внесок О.Ф. Шафонського у вітчизняне краєзнавство [1; 2; 3; 4; 5]. Водночас «Черниговского наместничества топографическое описание» дає можливість на прикладі господарського життя одного з повітів намісництва – Борзенського – розглянути основні тенденції соціально-економічного розвитку Лівобережної України у цей історичний період.

Під час підготовки своєї праці О.Ф. Шафонський не обмежувався використанням матеріалів, що збиралися за офіційним планом-програмою, а й отримував потрібні йому статистичні та історичні відомості, архівні документи під час поїздок у деякі повіти намісництва. Зокрема, наприкінці 1785 р. він відвідав Борзну [1, с. 128; 4, с.65].

Помітне місце в «Черниговского наместничества топографическом описании» належить характеристиці природних умов краю. О.Ф. Шафонський зауважив, що територія Борзенського повіту мала рівнинний характер з переважно чорноземними ґрунтами. Тут